

СЕКЦІЯ 6

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ ЗДОРОВ'Я

УДК 37.015.3 – 376.95.58

В. В. Кобильченко

доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД
ЯК СУЧАСНА ТЕХНОЛОГІЯ
ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ
ДЕПРИВОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ**

У статті розглядається проблема психологічного супроводу дітей та дорослих, особистість яких є депривованою.

В статье рассматривается проблема психологического сопровождения детей и взрослых, личность которых является депривированной.

The article deals with the problem of psychological support for children and adults whose identity is deprived.

Ключові слова: потреби, депривація, психологічний супровід.

Ключевые слова: потребности, депривация, психологическое сопровождение.

Key words: needs, deprivation, psychological support.

Постановка проблеми. Відомо, що прояв активності людини, а відповідно, – її життєдіяльність і цілеспрямована діяльність, безпосередньо залежать від наявності певних потреб, які вимагають задоволення [5].

У сучасній психологічній літературі термін «потреба» має кілька значень. У найзагальнішому значенні потреба – це стан людини, який виникає на основі суперечності між наявним і необхідним, і спонукає її до діяльності щодо усунення даної суперечності. Потреби поєднують у собі два компоненти: об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивна сторона потреби зумовлена властивостями зовнішнього світу і людського організму, а суб'єктивна сторона визначається самою людиною, яка усвідомлює об'єктивно існуючу, незалежну від її волі реальність.

Більш розгорнуте значення цієї категорії пов'язане з конкретизацією уявлень про суб'єкта діяльності, тобто носія

потреб. Потреби можуть бути класифіковані за різними критеріями. За першочерговістю їх задоволення: потреби вітальні, особистісні, економічні, політичні та культурні. Залежно від засобу їх задоволення: потреби, які можуть бути задоволені лише засобами суспільства, та потреби, які можуть бути задоволені людиною самостійно.

Серед психологічних потреб розрізняють базові потреби особистості. Це такі потреби, при незадоволенні яких маленькі діти не зможуть отримати повноцінний розвиток. Вони як би зупиняються в своєму розвитку і стають більш схильними до деяких захворювань, ніж їх однолітки, у яких такі потреби задоволені. Так, наприклад, якщо малюк регулярно отримує годування, але зростає без належного спілкування з батьками, його розвиток може затримуватися. Базові потреби особистості поділяються на 4 групи: автономія – потреба в самостійності, незалежності; потреба в компетентності; потреба в значущих для індивіда міжособистісних взаєминах; потреба бути членом соціальної групи, відчувати себе потрібним. Сюди також відноситься і почуття власної значущості, і потреба у визнання інших.

У випадках незадоволення базових фізіологічних потреб, зазначає С. Максименко [8], страждає фізичне здоров'я індивіда, а у випадках незадоволення базових психологічних потреб страждає психологічне здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом у психології, зокрема і в спеціальній, зростає науковий інтерес до такого феномена, як «депривація». Термін «депривація» був уведений в науковий обіг соціологом С. Стауфер. Далі термін був запозичений психологією.

Як зазначає О. Алексеєнкова [1], слово «депривація» (від англ. deprivation) означає позбавлення, втрату. В основі його лежить латинський корінь *privare*, що значить «відокремлювати». Префікс *de* в англійському слові передає посилення значення кореня.

Крім цього, важливим уточненням у визначенні значення поняття «депривація» є також проведення деякими дослідниками розрізнення між ситуацією, коли людина з самого народження позбавлена певних стимулів, в результаті чого деякі значущі потреби взагалі не виникають, та ситуацією, коли потреба вже виникла, а потім предмет потреби став недоступний. Першу ситуацію іноді називають «привацією» тобто відділенням, а другу власне депривацією [8].

Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно людині для задоволення її певних важливих потреб. Це призводить до різних психологічних відхилень у поведінці та діяльності. У різних обставинах депривованими можуть виявитися різні потреби. У зв'язку із цим термін «депривація» традиційно розглядається як родове поняття, що поєднує цілий клас психічних станів особистості, що виникають у результаті тривалого її обмеження або позбавлення джерел задоволення тієї або іншої потреби і є тим чинником, який обмежує процеси соціалізації/індивідуалізації людини.

У цьому контексті вважаємо за необхідне зробити акцент на тому, що на наше переконання, внаслідок тривалої депривації, яка виникає в результаті впливу різних факторів (біологічних, соціальних та психологічних) значно страждають людські потреби усіх рівнів, і в кінцевому результаті – активність людини, яку вони породжують [4; 6].

Феномен депривації набуває усе більшої ваги, оскільки виступає потужним гальмівним чинником для повноцінного розвитку особистості. Такий підхід є ключовим твердженням багатьох досліджень, які визначають депривацію як психологічне явище, що впливає на різні сторони людської особистості та означає позбавлення або обмеження людини в певних життєво важливих потребах упродовж певного часу.

Таким чином, у кожному окремому випадку ступінь деприваційного «ураження» особистості різна. Вирішальне значення тут мають виразність і співвіднесеність двох основних груп факторів: рівень стійкості конкретної особистості, її деприваційний досвід, здатність протистояти впливу ситуації; сту-

пінь твердості, модифікаційної потужності й міра мультиаспектності деприваційного впливу.

Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї із потреб, особливо у випадку тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками принципово є менш небезпечним для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої й практично повної неможливості задоволення цієї потреби.

У цілому «депривація» – поняття багатогранне і багаторівневе. У спробах його трактування на даний момент єдності між науковцями не спостерігається. Крім того, поняття «депривація» є близьким, але не тотожним поняттю «фрустрація». На думку Н. Звереві [2], депривація – більш важкий, хворобливий, іноді – особистісно руйнівний стан, що відрізняється високим рівнем жорсткості і стійкості порівняно з фрустраційною реакцією.

За Й. Лангмейєром і З. Матейчеком [7], депривація є психічним станом, який виник у результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкту не надається можливість для задоволення деяких його основних (життєвих) потреб достатньою мірою і протягом достатньо тривалого часу.

У різних обставинах депривованими можуть бути різні потреби людини. При цьому до числа «основних (життєвих)» потреб вказані автори включають:

- 1) потребу у певній кількості, мінливості та виді (модальності) стимулів;
- 2) потребу в основних умовах для продуктивного навчання;
- 3) потребу в первинних суспільних зв'язках (особливо з материнською особою), які забезпечують можливість дієвої інтеграції особистості;
- 4) потребу суспільної самореалізації, яка надає можливість оволодіння різними суспільними ролями та ціннісними цілями.

Позитивом є те, що деприваційний вплив на одну із потреб, яким би жорстким не був, часом може бути ослаблений завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб даної особистості [2].

Так зокрема, А. Маслоу [9] виділяв два різновиди депривації: депривацію базових потреб і загрозливу депривацією. Перша легко замінюється й не викликає серйозних наслідків для організму. Друга розглядається як загроза особистості, тобто як депривація, що загрожує життєвим цілям індивіда, його самооцінці, перешкоджає самоактуалізації – словом, перешкоджає задоволенню базових потреб.

Психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривозі, почутті глибокої незадоволеності собою, своїм оточенням, своїм життям, втраті життєвої активності, в стійкій депресії, що переривається іноді сплесками неспровокованої агресії. У той же час, у кожному окремому випадку ступінь деприваційного «ураження» особистості різна.

Вирішальне значення тут мають виразність і співвіднесеність двох основних груп факторів: 1) рівень стійкості конкретної особистості, її деприваційний досвід, здатність протистояти впливу ситуації, тобто ступінь її психологічного «загартування»; 2) ступінь твердості, модифікаційної потужності й міра мультиаспектності деприваційного впливу. Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї із потреб, особливо у випадку тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками принципово є менш небезпечним для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої й практично повної неможливості задоволення цієї потреби. І все-таки односпрямований деприваційний вплив, яким би жорстким він не був, з часом може бути істотно послабленим завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб особистості.

Хочемо зазначити, що будь-яка тривала депривація (сенсорна, психічна, соціальна і т.д.) в житті дитини в цілому затримує її психосоціальний розвиток. Зокрема, нестача сенсорних (при порушеннях зору і слуху) чи соціальних (при аутизмі) стимулів у процесі розвитку дитини призводить також до уповільнення й перекошування розвитку дитини [6, с. 72-79].

Неправильне виховання, соціальна та емоційна депривація ведуть до формування ненормативних властивостей характеру дитини з тими чи іншими порушеннями в розвитку – соціально засуджуваних способів задоволення потреб. Зокрема, жорстокість – це нездатність до емпатії, яка може бути способом задоволення потреби у самоствердженні за рахунок приниження іншої дитини; жадібність – це ненаситне прагнення до присвоєння предметів, як редукація потреби в освоєнні світу; облудність – це тенденція до створення образу ідеального Я – потреби бути особистістю.

Зазначимо також, що психологічні (особистісні) деформації, до яких призводить депривація, за своєю глибиною й наслідками нічим не поступаються, а, часом, і перевершують ті фізіологічні аномалії, які є прямим наслідком хвороби або травми.

Отже, не зважаючи на розмаїтість видів депривації, їхні прояви в психологічному плані змістовно схожі. Так, зокрема, при зниженні чи втраті зору, слуху чи опорно-рухової функції в зрілому віці, людина нерідко вдається до механізмів психологічного захисту, таких як заперечення або витіснення проблем, відхід у фантазії замість реальних дій, знецінення інтересів замість їх відстоювання і т.д. Захисні механізми дозволяють зняти на якийсь час емоційну напруженість, але їх часте використання призводить до дезадаптивних ефектів.

Саме тому, діти й дорослі потребують кваліфікованого психологічного супроводу, спрямованого на профілактику та подолання наслідків поліфакторної депривації.

Мета статті – необхідно з нових наукових позицій поглянути на психологічний супровід дітей та дорослих, особистість яких є депривованою, розробити його теоретичні й методичні основи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Надання психологічної допомоги в психологічній парадигмі супроводу вимагає переходу від класифікації, заснованій на феномені хвороби (медична парадигма), до власне психологічної класифікації людських потреб і проблем. Зміст психологічної допомоги полягає в

забезпеченні емоційної, значеннєвої й екзистенціальної підтримки людині або співтовариству в складних ситуаціях, що виникають в ході особистісного й соціального буття.

В основу даної моделі діяльності практичного психолога покладено гуманістичні підходи до формування особистості, а також сучасний погляд на проблему розвитку особистості як на розвиток синтетичний, біопсихосоціальний, оскільки практично неможливо відокремити одне від іншого, позаяк онтогенез є цілісним процесом, у якому біологічне, психічне та соціальне взаємно детерміновані й тісно між собою взаємодіють.

У сучасних психологічних дослідженнях особлива увага приділяється особистісним детермінантам реабілітації, позаяк одночасно з переживанням гострих негативних реакцій внаслідок певних органічних і функціональних порушень активізується внутрішній потенціал особистості, мобілізується життєва активність.

Взаємодія людини з її соціальним середовищем відбувається в конкретних життєвих ситуаціях і є пусковим механізмом для певних особистісних ресурсів. Отже, особистісні ресурси проявляються у взаємодії людини й життєвого середовища як безперервному процесі просторово-часового «розгортання» людини, представленого у змісті й спрямованості діяльності в реальних життєвих ситуаціях, що забезпечує відповідність способу життя образу світу, який змінюється у процесі життєдіяльності через трансформацію цінностей і смислів особистості.

У мінливих умовах життя досягнення благополуччя вимагає від особистості активності, спрямованої на саморозвиток. Активність забезпечує формування особистісних якостей, які підтримують стабільність її позитивного функціонування.

Нагромадження психологічних досліджень теоретичного й прикладного характеру феномена супроводу привело до потреби в їхній систематизації й пошуку нових інтегративних підходів, що пояснюють вплив на людину умов середовища.

Виникла необхідність у розробці нових підходів, які передбачають не стільки збільшення нових перемінних й, відповідно, наукових понять, які їх пояснюють, скільки зміни уявлень про взаємодію суб'єкта з його соціальним оточенням, середовищем, у якому відбувається його життєдіяльність.

Не викликає заперечень твердження, що гарне фізичне й психологічне здоров'я сприяє успішній адаптації й виходу із кризи. Однак пріоритет тут належить саме психологічному здоров'ю, під яким розуміється наявність гармонійних відносин людини з навколишнім світом і самою собою. Самоприйняття й самоповага особистості є загальним знаменником, інтегральним виміром благополучного розвитку особистості, тоді як негативне самотавлення свідчить про зворотне. Найбільш важливою є наявність стійкої позитивної картини світу, що допомагає людині впоратись із тими змінами, які відбуваються в її житті. Чим більш позитивною є ця картина, тим більш ефективною буде адаптація.

Однак, у людей з психофізичними порушеннями, що призводять до виникнення депривації базових особистісних потреб, нерідко виникають деформації суб'єктивного образу світу, які проявляють себе таким чином:

- ✓ образ світу в цілому. Наявний біологічний дефект (тим більш, якщо він ускладнений дефектами первинної і вторинної соціалізації та дефектом самотавлення) руйнує саме уявлення особистості про життя та його цінності, про свою цінність та життєздатність у світі. Це має назву «онтологічної непевності». У такої людини відсутня впевненість у тім, що вона є кошовною й життєздатною частиною буття;
- ✓ образ «Я». Людина відчуває себе «не такою, як усі інші», не вартою любові. Нерідко це сполучається з уявленням про себе, як про «слабку істоту», що не здатна змінити свою життєву ситуацію. Це супроводжується непевністю у своїх силах і можливостях, безсиллям та безпорадністю (позиція жертви). Можливий також інший варіант: людина зовні здається «сильною», проявляє агресію, але за цією

бронєю – глибинний страх і те ж почуття безпорадності, ускладнене відчуженням від інших людей, прагненням любові й тепла. Така людина має труднощі із самоповагою, самоприйняттям і довірою до себе;

- ✓ образ іншого (близького й далекого). Інші люди уявляються небезпечними і ворожими. Виникають труднощі із довірою: такі люди нікому не довіряють (особливо людям, у яких здоров'я в нормі), часто заперечують саму можливість звернутися до когонебудь за допомогою.

Відзначені особливості суб'єктивного образу світу депривованої особистості визначають завдання й психологічний зміст роботи. Якщо порушення або деформація суб'єктивного образу світу вже відбулися, необхідна тривала психологічна робота – відновлення цілісного й упорядкованого суб'єктивного образу світу особистості, нехай він навіть буде іншим, аніж раніше. При цьому не обійтися без відновлення розірваних зв'язків: із самою собою та іншими людьми, а також зв'язку минулого, сьогодення й майбутнього, що дає людині можливість, з одного боку, «знайти корінь проблеми» й «пожвавити» свої життєві резерви, а з іншого боку – знайти майбутнє й себе у ньому й освоїти продуктивні способи поведінки у кризових ситуаціях. Результатом такої перебудови є новий образ світу й себе у ньому.

Необхідно допомогти людині якомога раніше знайти сили в собі самій, навчити її опиратись зовнішнім негативним впливам (стресам, конфліктам тощо) і водночас ефективно взаємодіяти із соціальним довкіллям.

Ми вважаємо, що психологічний супровід належить до зовнішніх (середовищних, соціальних) ресурсів, позаяк він спирається і активізує ресурси внутрішні (особистісні, психологічні). Хочемо зазначити, особистісні ресурси можуть бути представлені як система потенціалів людини для усунення протиріч особистості з життєвим середовищем, подолання несприятливих життєвих обставин за допомогою трансформації ціннісно-смиислового виміру особистості, який задає її спрямованість і створює основу для самореалізації. Інакше, – особистісні

ресурси виступають як системна, інтегральна характеристика особистості, що дозволяє переборювати важкі життєві ситуації, й актуалізується і проявляється в процесах самодетермінації особистості.

Крім того, ми розглядаємо психологічний супровід з позицій інтегративної парадигми як окрему психологічну технологію. З погляду інтегративної парадигми важливо як виявити, так і розвивати ті особистісні властивості та якості, які активізують людину, сприяють її успішності в різних видах діяльності [3–4].

Якщо інтегративна парадигма слугує методологічним орієнтиром психологічного супроводу, то його теоретичною основою, базисом, є передусім екзистенціальний та компетентнісний підходи, позаяк екзистенціальний підхід орієнтує на розвиток екзистенційних складових особистісного «Я», тоді як компетентнісний – функціональних.

Стрижнем психологічного супроводу як технології є відновлення й розвиток потенціалу депривованої особистості, і в остаточному підсумку – ефективне виконання дитиною або дорослим своїх основних соціальних функцій, досягнення особистісного благополуччя.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Головною метою практичної психологічної роботи як з дітьми, так і з дорослими, повинне стати їхнє особистісне благополуччя. Тобто, психологічний супровід, як модель організації роботи практичного психолога має забезпечувати умови для психологічного благополуччя та оптимального психічного та соціального розвитку в ситуаціях соціальної взаємодії. Крім того, психологічний супровід передбачає своєчасне виявлення труднощів психосоціального розвитку людини на певних вікових етапах й визначення умов та засобів їхньої корекції та профілактики.

В якості ідеальної мети психологічного супроводу постає адекватна соціалізація й розвиток індивідуальності кожної людини, особистість якої є депривованою. Ця ідеальна мета завжди віддзеркалюється в персоніфікованій меті досягнення кожною людиною свого більш високого рівня соціальності, що проявляється у її соціальному само-

визначенні й розвитку власної індивідуальності.

Процесуальною метою супроводу є відображення у психологічних засобах впливу актуальних потреб особистості, які допомагають дитині або дорослій людині у вирішенні виникаючої в них особистісної проблеми.

Психологічний супровід як процес розглядається діалектично, через джерело його розвитку, рушійну силу. Джерелом – є протиріччя між актуальним рівнем особистісного досвіду клієнта й недостатністю його для вирішення виниклої проблеми. Такий недолік власне й може бути компенсований у процесі взаємодії фахівця із суб'єктом супроводу. Ця взаємодія і є рушійною силою даного процесу. Основним критерієм професійного успіху є самостійність і автономне позитивне функціонування супроводжуваного, який може вже обохдитись без підтримки й допомоги супроводжувачого [3-4].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев Е. Г. *Личность в условиях психической депривации: учеб. пособие* / Е. Г. Алексеев. – СПб.: Питер, 2009. – 96 с.
2. Зверева Н. В. *Патопсихология детского и юношеского возраста. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений* / Н. В. Зверева, О. Ю. Казьмина, Е. Г. Каримулина. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 208 с.
3. Кобильченко В. В. *Психологічний супровід дітей дошкільного віку з порушеннями зору: монографія* / В. В. Кобильченко. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. – 205 с.
4. Кобильченко В. В. *Теоретичні основи психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з порушеннями зору: монографія* / В. В. Кобильченко; Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2017. – 367 с.
5. Кобильченко В. В. *Формування особистості як психолого-педагогічна проблема* / В. В. Кобильченко // *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: наук.-метод. зб. Вип. 3 Частина 1* / за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої. – К.: Педагогічна думка, 2012. – С. 46–52.
6. Кобильченко В. В. *Поліфакторна депривація особистісного розвитку дітей з порушеннями зору [Електронний ресурс]* / В. В. Кобильченко // *Особистість в умовах*

кризових викликів сучасності: матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С. Д. Максименка. – К., 2016. – С. 72–79.

7. Лангмейер Й. *Психическая депривация в детском возрасте* / Й. Лангмейер, З. Матейчек // Пер. Г. А. Овсянникова. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
8. Максименко С. Д. *Генезис существования личности* / С. Д. Максименко. – К.: ЦІЦІЦ «КММ», 2006. – 240 с.
9. Маслоу А. *Самоактуализация* / А. Маслоу // *Психология личности*. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 287 с.

УДК 371.3:376

А. І. Кравченко

кандидат педагогічних наук, професор
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

А. О. Безуська

магістрант спеціальності
Спеціальна освіта
(Логопедія. Спеціальна психологія)
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ВЗАЄМОДІЯ ВЧИТЕЛЯ-ЛОГОПЕДА І ПСИХОЛОГА У РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ ІЗ МОВЛЕННЕВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті вказані актуальні проблеми співпраці учителя-логопеда і психолога у процесі подолання мовленнєвих порушень в дошкільників.

В статье указаны актуальные проблемы сотрудничества учителя-логопеда и психолога в процессе преодоления речевых нарушений у дошкольников.

The article identifies current problems of the cooperation of a speech therapist and psychologist in the process of overcoming the disability in preschoolers.

Ключові слова: вчитель-логопед, психолог, діти дошкільного віку, мовленнєві порушення.

Ключевые слова: учитель-логопед, психолог, дети дошкольного возраста, речевые нарушения.

Key words: speech therapist, psychologist, children of preschool age, speech disorders.

Постановка проблеми. В останні роки спостерігається зростання числа дошкільників із порушеннями загального і мовленнєвого розвитку. Більшість